

А.С. Кушкимбаева^{1*}, Б.С. Карагулова¹,
Я. Конечны²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

²Карлов университеті, Чехия, Прага қ.

*e-mail: Alitok@mail.ru

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ВЕСТИАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН АШУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада М. Әуезов драмаларының тілінде кездесетін киім атауларының экстралингвистикалық сипатын ұлттық таныммен бірлікте қарастырамыз. Мақаланың мақсаты – М.Әуезов шығармалары арқылы халықтың рухани және материалдық мәдениетін көрсету.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы. Жалпы прозалық, поэзиялық шығармаларда вестемалардың сөйлемдегі қызметі анық көрінеді. Ал драмалық шығармаларда вестемалар көбіне көріністерде аталып тұрады. Сондықтан оның қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтау зерттеушіге тиесілі болады. Мысалы, Қарагөз ұзатылып бара жатқанда басында сәукеле болады. Оны автор жазды, көрермен көріп отыр, біздің мақсатымыз – оны қандай мақсатпен кигізіп тұрғанын анықтау. М. Әуезов драмаларындағы вестемаларды ашу арқылы қазақ қоғамындағы киім кию салтынан хабардар етуді, ұлттық танымды бағамдау, ұлттық ойлауды тану арқылы тілдік тұлғаның идиоэтикалық сипатын ашуды мақсат еттік.

Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы. Материалды зерттеу кезінде мотивациялық-салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, компоненттік талдау әдісімен толықтырылған көркем шығарманың лексикасын семантикалық-стистикалық талдау, этимологиялық талдау әдісі қолданылды. Жүргізілген уәждемелік-салыстырмалы зерттеу барысында киімдерді білдіретін лингвомәдениеттанудың уәждемесі белгілі бір заңдылыққа қарайтын және киімнің атауын нақты семантикалық облыспен байланыстыратын ұқсас номинативті қағидалар бойынша жүзеге асырылатыны анықталды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары. Қазіргі заманғы қабылдау тұрғысынан киімді білдіретін таңбалауыштарды (М.Әуезовтің драмалық шығармалары негізінде) шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болады:

- 1) Таныс сөздер;
- 2) Таныс, бірақ «киім» ұғымына сәйкес келмейтін сөздер;
- 3) Қазіргі қазақ тілінде таныс, бірақ аз кездесетін сөздер;

М.Әуезов тіліндегі қазіргі оқырманның лексиконындағы белсенді және пассивті сөздіктің арақатынасын, бейтаныс лексемаларды семантикалық тұрғыдан дамыған лексикалық бірліктерге ауыстыруды қажет етеді, бұл ең алдымен тілдік тұлғаның лексикографиялық құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы. Драматург тіліндегі киім атаулары адамның ой-сезіміне тікелей ықпал ететіндей көркем де жатық бейнеленген экспрессивтік қасиет – тіл мен әдебиет бірлігіндегі ғажайып құбылыс екені айқындалып, көркем сөздің кейіпкер қасиетін ашуда қосатын үлесі нақтыланды.

Жұмыс қорытындысының практикалық мәні. Драмалық шығармаларды талдау барысында кейіпкер бейнесін ашып қана қоймай, автордың тілдік тұлғасын кейіпкер тілі арқылы ашуға болатынын дәлелдейді. Бұл зерттеудің нәтижелері лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, көркем мәтінге лингвистикалық талдауларда кеңінен қолданылады.

Түйін сөздер: лингвомәдени сөздер, сәукеле, ұлттық мәдениет, ақпарат, материалдық мәдениет, экспрессивтік қасиет

A.S. Kushkimbayeva^{1*}, B.S. Karagulova², J. Konechny³

¹Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

³Charles University, Czech Republic, Prague

*e-mail: Alitok@mail.ru

The role of vestial vocabulary in shaping the hero's image in the drama works

In the article, we will try to consider the extralinguistic nature of clothing names found in the language of M. Auezov's dramas in unity with National Knowledge.

The aim of the article is to show spiritual and material culture of the people through the works of M. Auezov.

Brief description of the scientific and practical significance of the work. In general prose and poetic works, the function of vestems in a sentence is clearly visible. And, vestems in dramatic works are often mentioned in scenes. Therefore, it is up to the researcher to determine what function it performs. For example, when Karagoz is going to get married she wears saukele. It was written by the author, and the spectator is watching, and our goal is to find out the purpose of putting it on.

Brief description of the research methodology. While studying the material, we used the method of semantic and stylistic analysis of the vocabulary of a work of art, etymological analysis, supplemented by the method of motivational and comparative analysis, descriptive method, component analysis.

The main results and analysis, conclusions of the research. From the point of view of modern perception, tokens representing clothing can be divided into the following groups:

- 1) familiar words;
- 2) words that are familiar, but do not correspond to the concept of «clothing»;
- 3) familiar but less common words in the modern Kazakh language;

It requires the ratio of active and passive vocabulary in the vocabulary of the modern reader in the language of M. Auezov, the replacement of unfamiliar lexemes into semantically developed lexical units, which primarily contributes to the formation of lexicographic competence of the linguistic personality.

Practical significance of the results of the work. The results of this study are widely used in linguo-cultural studies, cognitive linguistics, linguistic analysis of literary texts.

Key words: linguoculturemes, saukele, national culture, information, material culture, expressive qualities⁷

A.C. Кушкимбаева^{1*}, Б.С. Карагулова², Я. Конечны³

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе

²Карлов Университет, Чехия, г. Прага

*e-mail: Alitok@mail.ru

Роль вестияльной лексики в раскрытии образа героя в драматических произведениях

В статье попытаемся рассмотреть экстралингвистический характер названий одежды, встречающихся в языке драм М. Ауэзова, в единстве с национальным познанием.

Цель статьи – показать через произведения М. Ауэзова духовную и материальную культуру народа.

Краткая характеристика научной и практической значимости работы. В общих прозаических, поэтических произведениях хорошо видна функция вестем в предложении. А в драматических произведениях вестемы часто упоминаются в сценах. Поэтому определение того, какую функцию выполняют вестемы, входит в задачи исследователя. Например, когда Карагоз выдают замуж, на голову ей одевают саукеле. Об этом пишет автор, читатель видит, а наша задача – определить, с какой целью используют указанный головной убор.

Краткое описание методологии исследования. При изучении материала использовался мотивационно-сравнительный анализ, описательный метод, семантико-стилистический анализ лексики художественного произведения, дополненный методом компонентного анализа, метод этимологического анализа. В ходе проведенного мотивационно-сравнительного исследования было установлено, что мотивация лингвокультурологии, выражающая одежду, реализуется по сходным номинативным принципам, рассматривающим определенную закономерность и связывающим название одежды с конкретной смысловой областью. Раскрывая вестемы в драмах Ауэзова, стремились к осознанию обряда одевания в казахском обществе.

Основные результаты и анализ, выводы исследования. С точки зрения современного восприятия лексемы, обозначающие одежду, можно условно разделить на следующие группы:

- 1) знакомые слова;
- 2) знакомые, но не соответствующие понятию «одежда» слова;

3) знакомые, но менее распространенные слова в современном казахском языке;

Требует соотношения активного и пассивного словаря в лексиконе современного читателя М. Ауэзова замены незнакомых лексем семантически развитыми лексическими единицами, что в первую очередь способствует формированию лексикографической компетенции языковой личности.

Ценность исследования. Было установлено, что названия одежды на языке драматурга представляют собой художественно-образную выразительную черту, непосредственно влияющую на мышление человека – удивительное явление в единстве языка и литературы, конкретизирован вклад художественного слова в раскрытие свойств характера.

Практическое значение результатов работы. Анализ драматических произведений доказывает, что можно не только раскрыть образ героя, но и раскрыть языковую личность автора через язык героя. Результаты исследования используются в лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, лингвистическом анализе художественных текстов.

Ключевые слова: лингвокультуремы, сауке, национальная культура, информация, материальная культура, выразительные качества

Кіріспе

Зерттеудің объектісі – көркем шығармадағы кейіпкерлердің сыртқы келбетін вестиялды лексика арқылы көркем сипаттау. Зерттеудің мақсаты – тілдің ерекше, эстетикалық функциясымен байланысты көркем мәтіндегі тілдік материалдың ерекшелігін ескере отырып, қазіргі қазақ драмаларындағы портреттік сипаттамалардың жалпы, типологиялық ерекшеліктерін анықтау. Кейіпкерлердің портреттік сипаттамалары мен жалпы көркем шығарманың ерекшеліктерін қабылдауы мен дұрыс түсінуіне әсер ететін тілдік ерекшеліктерді анықтау келесі нақты міндеттерді анықтауға мүмкіндік береді:

1) портреттік сипаттамалардың лексикасының құрамын анықтау, көркем мәтінде ең көп қолданылатын лексикалық бірліктерді анықтау;

2) кейіпкерлердің бейнелерін ашуда ең маңызды болып табылатын сөздер мен сөз тіркестерін бөліп көрсете отырып, шығарма авторының портреттік сипаттамалар лексикасын пайдалануының жалпы ерекшеліктерін белгілеу.

Портреттік сипаттамалардың лексикасы жеке жазушылардың шығармашылығына арналған кейбір лингвистикалық зерттеулердің тақырыбы болды. Бұл лексиканы сипаттау аспектісінде оның құрамы мен жазушының шығармаларындағы жұмысының жалпы ерекшеліктерін ескере отырып қарастыру әрекеттері жасалмады. Бұл осы зерттеудің ғылыми жаңалығын анықтады. Жұмыста баяндалған материалды оқытушы көркем мәтінді сондай-ақ адам, портрет, мінезді талдау мәселелеріне арналған арнайы семинарларда қолдана алады. Зерттеу материалы ретінде М. Әуезовтің драмалық шығармалары алынды.

Материал және әдістер

Материалды зерттеу кезінде мотивациялық-салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, компоненттік талдау әдісімен толықтырылған көркем шығарманың лексикасын семантикалық-стилистикалық талдау, этимологиялық талдау әдісі қолданылды. Киімнің атауы, кез-келген сөз сияқты, белгілі бір мәдени және тарихи уақытпен байланысты бірқатар қауымдастықтардың лексикалық өкілі ретінде әрекет етеді. Жаңа мағыналар мен қолданыстардың дамуына қарамастан, сөз ежелгі тарих, бұрынғы қолданыстар туралы «естеліктерді» сақтайды. Сөздің тарихи жады ана тілдерінің тілдік санасында кездеседі. Сөзді ұмытып кету көркем мәтінді жеткіліксіз, дұрыс түсінбеуге әкеледі. Жазушы оқырман үшін әдеби шығарма жасайды, оның реакциясы мәтінді қабылдау мен түсінуден тұрады. Мәтін – оқырманның санасында автордың бастапқы ойына сәйкес келетін ойды қалыптастыруға бағытталған сөйлеу әрекетінің аралық нәтижесі. Көркем әлемнің, көркем бейненің болуы әлемнің оқырмандық дамуының белсенділігіне, сондай-ақ авторлық белсенділікке байланысты. Әдеби қарым-қатынастың жетістігі көптеген себептерге, соның ішінде оқу белсенділігі мен тілдік құзіреттілікке байланысты. Бұл үшін қоғам өмірінің барлық аспектілерінің өзгеруінен кейін өзгертін автор мен оқырманға бірдей бағдар қажет. Мақалада М. Әуезовтің драмалық шығармаларында кездесетін вестиялды лексикаларға жеке тоқталып, этимологиялық талдау жасалады. Киім-кешек атауларының түсіндірме сөздікте берілген анықтамасы келтіріліп, бұл лексеманы қолданудағы автордың айтқысы келген ойы, сол арқылы кейіпкер бейнесінің

ерекшелігі ашылып, нақтыланады. «Киім» тақырыптық тобын М.Әуезов драмаларындағы лексикалық бірліктерін мотивациялық-салыстырмалы талдау жолымен мотивологиялық деңгейде зерттедік. Ғаламның кез-келген тілдік бейнесі семантикалық континуумдардан тұрады. Дегенмен, әрбір ұлттық тілдік сана осы континуумдарды мүше етудің жеке әдістерін таңдайды. Осы тәсілдер жазушы тілінде киімдерді белгілеу үшін қандай атаулық салалар тартылатынымен, олардың ішкі объектілеріне қандай сипаттар мен ұғымдар бекітілуімен, лексиканы ынталандыру қандай бағыттар бойынша жүзеге асырылатындығымен айқындалады.

Жүргізілген уәждемелік-салыстырмалы зерттеу барысында киімдерді білдіретін лингвомәдениеттанудың уәждемесі белгілі бір заңдылыққа қарайтын және киімнің атауын нақты семантикалық облыспен байланыстыратын ұқсас номинативті қағидалар бойынша жүзеге асырылатыны анықталды. Бұл әсіресе, киім-кишек салыстырылатын екі тіл үшін әмбебап, алайда киім-кешек заттарының атауларын білдіру нысаны драма әлеміндегі тілдік суреттердің айырмашылығы салдарынан әр түрлі.

Әдебиетке шолу

Жалпы киім-кишектер туралы, оныңкейіпкер бейнесін ашудағы қасиеті туралы шетелдік, отандық ғалымдар арасында зерттеліп жүр. Соның ішінде шетелдік ғалымдар Фен Линьюй, Ши Вэйминьнің «Очерки по культуре Китая» атты еңбегінде «Лингвомәдени көзқарас аясында лексиканыоқытумазмұнынқалыптастырумәдени таңбаланған тілдік бірліктердің категорияларын бөлуді, сондай-ақ олардағы ұлттық мәдениет пен менталитеттің ерекшеліктерін көрсету заңдылықтарын зерттеуді қамтиды. Мұндай категорияларға күнделікті әлемнің әртүрлі салаларын, соның ішінде киім атауларын вербализациялайтын нақты лексика жатады. Бұл киім, мәдениеттанушылардың пікірінше, «заттық ортаның барлық элементтерінің ішінен адаммен тығыз байланысты» (Линьюй, Вэйминь, 2001: 89) – десе, Ван Дань «Лексема «одежда» в русском и китайском языках « деген мақаласында киім – адам денесімен тікелей байланыста, ол оны қоршап алады (этимологиялық тұрғыдан – адам (адам) округі, оның жылуын сақтайды, адам қағидасының алғашқы, ең жақын иррадиация аймағын құрайды» (Дань, 2011:209) – деп киім-

кишектердің рөліне аса мән береді. Шетел ғалымдары Cruse D. A., Geeraertz D., Grondelaers S., Bakema P. әйелдер киімінің аталымы жайында салыстырмалы зерттеулер жүргізген (Cruse, 2000: 424), (Geeraertz, Grondelaers, Bakema, 1994: 25). Пулитцеровск сыйлығының лауреаты Элисон Лурье «ұлттық өрнектің көрінісікостюм арқылы шығу тегі мен ұлттың жеке мақтанш мәселесі және саяси ұстанымын растаудың тартымды түрі» деп баға береді (Senteno P., 2013: 93). Ponce R., Lady Di, Малайзия елінің ұлттық түсі ақ және алтын түстің мемлекеттің дінін құрметтеу, Мұхаммед пайғамбардың сүйікті түсі екенін, көйлектің ұзындығыдіні белгі ретінде қызмет ететінін жазады (Ponce R. Lady Di, 2012:125). Сондай-ақ Рим папасының киген монтилінің басқа адамдардың киюі – дінді құрметтеудің белгісі екенін J. V.Boo жазады (Boo J.V., 2014: 65). Киімнің сипаттамасы қоғамның бейнесін қабылдауға әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар жеке көрнекті тұлғалар бастапқыдағы бейтарап киім атауларын жаңа мағынамен қанықтыра алатынын M.Galaz зерттеген (Galaz M., 2015:25).

Отандық ғалымдар арасында этнолингвист ғалым Ж. Манкеева “Вестиялды лексика” атауына негіз болған түбір – латын сөзі, “киім-кишек” дегенді білдіреді (veste француз сөзі – куртка). Вестиялды лексиканың бірлігі *вестема* деп аталады.: “Киім-кишек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік үдерістер туралы ақпарат беріп қана қоймайды, олар – “тілдік” шығармашылықтың “тірі” қазынасы”, – деп көрсетеді (Манкеева, 2008: 10).

Вестиялды лексика құрамы төмендегідей сөз құрамынан тұрады:

- 1) киімнің түсін сипаттайтын сөздер: *ақ, қара, көк* т.б.;
- 2) киімнің материалын сипаттайтын сөздер: *былғары, елтірі, киіз, сеңсең* т.б.;
- 3) киімнің жаңа/ескілік белгісін сипаттайтын сөздер: *жаңа, су жаңа (тон); ескілеу, жырттық, шоқпыт-шоқпыт, табаны тесік* т.б.;
- 4) киімнің пішінін сипаттайтын сөздер: *биік, шолақ* т.б.;
- 5) киімнің көлемін сипаттайтын сөздер: *кең, шоқпардай, тар* т.б.;
- 6) киімнің қосымша белгілерін сипаттайтын сөздер: *биік өкше, темір басты, май-май* т.б.;
- 7) киімнің әшекей, суретін сипаттайтын сөздер: *оюлы, гүлді* т.б.;
- 8) киімнің сапалық, бағалық белгісін сипаттайтын сөздер: *жұмсақ, жеңіл, жұқа, қалың* т.б.;

9) киімнің шыққан жерін не модель авторын анықтайтын сөздер: американ (бәтеңке) т.б.

Алғалым Ә.Б. Алмауытова киім атауларының ономазиологиялық әдіс негізінде мынадай уәжділік түрлерін анықтаған:

1. Жасалу материалдарына байланысты уәжділік.

2. Формасына (пішініне) байланысты уәжділік.

3. Жасалу технологиясына байланысты уәжділік.

4. Әлеуметтік мәніне байланысты уәжділік.

5. Этномәдени ерекшелігіне байланысты уәжділік.

6. Түріне байланысты уәжділік.

7. Қызметіне байланысты уәжділік.

8. Көлеміне байланысты уәжділік (Алмауытова, 2004: 95).

Ал біз мақаламызда қазіргі заманғы қабылдау тұрғысынан киімді білдіретін таңбалауыштарды (М. Әуезовтің драмалық шығармалары негізінде) шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болатынын пайымдадық:

1) таныс сөздер;

2) таныс, бірақ «киім» ұғымына сәйкес келмейтін сөздер;

3) қазіргі қазақ тілінде таныс, бірақ аз кездесетін сөздер;

Семантикалық деңгейде I топтың лексикасы (таныс киім атаулары), бір қарағанда, оқу кезінде ешқандай қиындық туғызбайды, өйткені ол әлеуметтік-мәдени емес (шапан, сәукеле, кимешек, бешпент және т.б.) қазіргі оқырманға материалдық ортаның заттарымен оңай байланысты.

Жоғарыда айтылғандар оқырмандардың санасында «киім» ұғымымен сәйкес келмейтін атаулардың II тобына да қатысты (мысалы, жыға). Оқырман сөзді, мәтінді тек ауызша контексте түсінуді басшылыққа алады, бұл атау киімнің атауы екенін анықтайды, бірақ киімнің өзін көзбен елестету немесе берілген атауды (атаудың сипаттамасын) кейіпкермен, жағдаймен, киімнің сипаттамасымен байланыстыру оқырманға өте қиын болып көрінеді.

III топты құрайтын таныс, бірақ аз қолданылатын сөздер шамамен II топтағы атаулармен бірдей қабылдау жағдайымен сипатталады, тек айырмашылығы – бұл сөз белгілі, бірақ кез-келген жалпы ұғыммен байланысты, яғни объектінің нақты ерекшеліктері, оның сыртқы түрі туралы түсінілмейді. Бұл жағдайда мағынаның кейбір таныс сипаттары арқалы ғана белгілі (мысалы, камзол – сыртқы киім, қаптағай – жылы сыртқы киім).

М. Әуезов тіліндегі қазіргі оқырманның лексиконындағы белсенді және пассивті сөздіктің арақатынасын, бейтаныс лексемаларды семантикалық тұрғыдан дамыған лексикалық бірліктерге ауыстыруды қажет етеді, бұл ең алдымен тілдік тұлғаның лексикографиялық құзиреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Киім атауларының контекстегі жұмыс істеуін «киім» лексикосемантикалық тобында болған семантикалық өзгерістерді ескере отырып, сондай-ақ коммуникативті-прагматикалық жағдайды және әлеуметтік-мәдени контекстті ескере отырып зерттеу керек.

Нәтижелер мен талқылау

Жалпы прозалық, поэзиялық шығармаларда вестемалардың сөйлемдегі қызметі анық көрінеді. Ал драмалық шығармаларда вестемалар көбіне көріністерде аталып тұрады. Сондықтан оның қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтау зерттеушіге тиесілі болады. Мысалы, Қарагөз ұзатылып бара жатқанда басында сәукеле болады. Оны автор жазды, көрермен көріп отыр, біздің мақсатымыз – оны қандай мақсатпен кигізіп тұрғанын анықтау. М. Әуезов драмаларындағы вестемаларды ашу арқылы қазақ қоғамындағы киім кию салтынан хабардар студі, ұлттық танымды бағамдау, ұлттық ойлауды тану арқылы тілдік тұлғаның идиоэтникалық сипатын ашуды мақсат еттік. Мысалы: Көп қыз-келіншек нөкерімен сәукеле киген Қарагөз келе жатады (Әуезов М., 1982: 82). Сәукелені қазақ қызын ұзатарда кигізетіні туралы ақпарат беріліп тұр. “Сәукеле – қызды ұзатқанда киетін бас киім. Сәукелені қыз ұзатылғанда күйеу еліне киіп бару үшін тіктіреді. Сәукеле арнайы басылған ақ киізден немесе арасына қыл салынып сырған матадан жасалып, сырты қымбат матамен (барқыт, атлас, шұға) қапталып, шетін құндыз, кәмшат терісімен айналдыра тігіледі”. Қыз әкесі бай болса, бір сәукеле үшін қырық қысырақтың құнын беріп те жасататын болған екен. Сондықтан да бұл бас киімнің әдемілігі мен қымбаттығын қатар елестете беріңіз. Міне, осындай сәукелені қолға түсіру мақсатында жол торитын қарақшылар сол замандарда да бар еді. Ал келінді күтіп отырған ауылдың балалары қозы көш жерден таймен күтіп алып, адамдардың, сәукеленің амандығын көріп (бұл жерде адам амандығы бірінші орында тұр, қарақшылар пышақ тіреп сәукелені ғана алып кетпеген. Шағын ғана күйеу хәм қалыңдық

тобының адамдарын шығындап, кейде бәрін қырып кететін кездер де болған деседі): “Сау келеді, сау келеді”-лесіп, ауылға қарай шабатын болған деседі (Алмауытова, 2004: 245).

Бұл жерде Қарагөздің осал ауылдың қызы емес екені ашылып тұр. Екіншісі біріншісі сияқты, қымбат сәукеле кие бермейді. Сәукеле – өз арнасына ұлттық болмыс, халықтық дәстүр, мінез, өнер, нақыш секілді сакральды мәндегі бернелерді жиыстыратын этностық үлгіге сәйкестенген үйлену тойында қызға кигізілетін дәстүрлі мәндегі бас киім. Сонда сәукеле деген ұғымның астарынан мынаны ұғынуға болады:

1. Сәукеле – тазалықтың, адалдықтың белгісі. Яғни қыз бала балалық дәуреннен өтіп, жанұя құруға «тазарынып», «ақ болып бару» деген сенім.

2. Сәукеле – тұтастық, бірліктің символы. Яғни ер мен әйелдің бірлігін байланыстыратын, олардың жаңа өмірге аттануына «жол» болатын белгі.

3. Сәукеле – балалық шақпен қоштасудың басты нышаны (аксиологиялық мәндегі зат). Себебі қыз бала сәукелені екінші бір үйдің босағасын аттағанда ғана киетін киелі нәрсе.

Қазақ әйелдерінің басынан күнделікті тұрмыста басына тартқан бас киімі – жаулық. Мұхтар Әуезовтің пьесаларында жаулық кеңінен кездеседі. Мысалы “Қарагөз” пьесасын алып қарасақ:

Отырған адам көзінше
Әр жерінді қасыма
Жаулығыңды шұбатпай,
Дұрыстап ора басыңа –

деген контексте *жаулық* сөзі – бас киім ретінде беріліп тұр.

Жаулық – әйелдердің басына салатын, тартатын орамал. Тәлдік лексиконда «жаулық» ұғымының мәні гендерлік сипатта тек әйелге ғана тән ұғым ретінде көрсетіледі. Тақия, бөрік секілді ұғымдар униформалы қызмет атқарса, жаулық кемелденген, ақыл тоқтатқанның белгісі, символы ретінде қолданылады. Сәукеледен кейінгі белесті жаулық алмастырса, өтпелі дәуірдің бастамасы, жаңа дәуірдің бернесі есебінде көрініс табады. Мына мысалдан да көретініміз, жас түскен келіншектің образын сипаттау барысында жаулықты негізге ала отырып, мәнмәтіндік ұғымда дәл орнын тауып тұр. Ал енді мына мысалды қаралық:

Уа, жұрт-ау, жеткен жеткен жоқ па бұл селебе?
Қайтеді істі берсек жол келеге
Маманның өз аулынан, өз қолынан
алмастай не кесір бар неменеді?
күйеу боп, екеуің де жасап алсаң,
Жаным-ау, тақияңа тар келе ме?
 (“Айман-Шолпан” Әуезов М., 1982:56).

Бұл контекстте тақия сөзі бас киім ретінде емес, ауыспалы мағынада қолданылып келеді. Тақия жай сөз көрінгенмен, «тақияға тар келу» деген фразеологтылық тіркестің қалыптасуының астырды атаудың мәні зор. Кез келген тіркестің, тілдік оралымның қалыптасуында концептуалдық, ментальдылықтың мәні жатқаны белгілі. Паремологиялық бағыттағы құрылымдарда да киім атаулары өзіндік өлшеммен қолданылады. Мысалы, «бас сынса, бөрік ішінде» дегендегі бөріктің орнына тақия деп алмастыра алмайтынымыз белгілі, себебі бөріктің жасалу спецификасына сәйкес, оның ішіне бас және айналасындағы мүшелер (самай, маңдай, құлақ, желке) кіріп кететіндіктен, жалпы туындаған бірнеше мәселелер де бір ортаның өзі ішінде шешіледі деген мағына үстесе, ал тақия тек бастың жоғары бөлігін қамтығандықтан, бұл тіркеске сәйкес келмейді. Ал тақияны «тар келу» сөзімен байланыстыруда тек этникалық емес, соматикалық фактордың да әсері бар. Себебі тақия – басқа дөп келетін, формасын ұстап тұратын шағын болса да, кең келу, тар келу әсемдігін бұзады. Бұл жердегі ауыспалы мәнде қолданылып тұрса да, басты мағынадан алшақ кетпеген. Атаудың аксиологиялық мәні де тереңде. Оның төбесінде тұатын үкісінің өзі тек эстетикалық қана емес, мифтік-тотемдік қызмет атқарады. Бұл қазақ халқының арасында көне діни ұғымға байланысты үкі құсын “қасиетті құс” деп тотем тұтқандығынан пайда болған (Захарова, Ходжаева, 2007:43).

Кез келген атаудың этимологиясында негіз жататыны анық. Халықтың небір түрлі басынан кешкен оқиғалары, араласқан ұлттары, басқа халықпен байланысы тілге әсер ететіні бесенеден белгілі. Мысалы, көптеген сөздер түркі, араб, орыс, парсы тілінен бірден ене салмады, тіл тарихының негізінде үлкен халықтық сипат жатыр. Тіл мен ұлт әрқашан бірлікте жүрері хақ. Этнолингвистиканың ерекше сала екені осыдан да белгілі. Киім атаулары ұлттық мәдениеттен ақпарат береді (Мұратова, 2009: 168). Әсіресе, киім, тұрмыстық заттардың барлығында дерлік ұлттық менталитет, мәдениет, дәстүрдің көп

әсері бар екені анық. Әйтпесе тілді жасайтын халық, ал халықтың түсінігі тілде көрініс берері заңды.

“Қарагөз” пьесасында қыз бен жігіттің жасырын кездесуге келген сәттегі қыздың киімі былайша суреттеледі:

Қара шапан жамылып,
Қыз кетеді бір жаққа.
Ән шырқатып қағынып,
Сал кетеді сол шақта.
Салқын кеште сейіл қып,
Кім келеді бұл тасқа?
Жолығуға ыңғайлы
Болғандай-ақ мұндасқа
(Танданып).
Мәні-жөнін ұқпадым,
Сонда да мұнда сыр басқа
(Әуезов, 1982: 82-110).

Қыз неге қара шапан жамылады? Себебі қара түс түнде көрінбейді. Және оны Асанның айтуы арқылы беріп, кездесу соңы жақсылықпен аяқталмайтынын ишара етіп тұр. «Қара» түсінің де атау ретінде бірнеше мәні бар, ол тек «өлім», «жамандық», «қатыгездік» концептілерімен ғана емес, ұғымның мықтылығы (қара қазақ, қара қазан, қара нар), нақтылығы (қара су, қара жер) секілді мәнмен қатар, себептілік сипатта келетіні анық. Қара шапан дегенінде де «қорғану», «көзге ілінбеу», «бейтараптану» сипаттары көрінеді.

Жүзтайлақ (күліп, қозғалып барып сандықты ашып, қымбатты ішік алып, Ояздың иығына әкеп жауып жатып). Біз суық емеспіз, тақсыр! Сізді тондырайық деген ниетіміз жоқ.

Ояз. Рақмет (тұрып, қолын қысып). Рақмет! Әй, жақсы, жақсы хозяйка Бибіш, тамыр біздің (Арқаға қағады, Бибіш сызылып тұрады).

Жүзтайлақ. Тондырсақ, айыбымыз үшін мына ішікті жаптым. Менің сізді жылытқаным осы, тақсыр (күледі) (Әуезов, 1982: 280).

Семенов. Ваше, высокоблагородие, какая она необыкновенная. Для киргизки, я бы сказал решительно, необыкновенная. Неге шапан емес, ішік жапты? Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: “Ішік – іш жағы аңның, малдың терісінен тігілген жылы сырт киім” – деп берілген. Ішік – қазақтың қасиетті киімдерінің бірі. Ішіктердің халқымыздың әдет-ғұрпында орын алғаны соншалық, сәндік үшін терінің бағалылығына қарай бақ-дәулетті адамдар керегеге іледі, қалың мал төлегенде қымбат материалды (құндыз, қасқыр, бота т.б.) ішіктерді сыйға, киітке беретін болған (Кенжеахметов, 1994:

15). Мәтінде айтылғандай, біреудің жаурап жүрмегені немесе біреудің тасып байып жатқаны көзге анық түседі. Қазақ қолындағы барын қонағына, соңғы атын досына, бар малын келген адамына жайып салатын керемет ұлт екені даусыз. Этнолингвистикалық этюдтер қазақтың классик жазушыларының барлық шығармаларында кездесіп қана қоймай, «тілдік тұлғаның» болмысын тәжірибелік негізде шынайы көрсетеді. Әуезовтің «тілдік тұлғасын» талдау барысында заңғар жазушының тіл мен ұлттың өзіндік байланысын шығармада ерекше көрсетеді. “Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарында ішіктің алатын өзіндік ерекше тәлім-тәрбие мен құқықтық ережелер де бар. Мысалға қасқыр ішікті жиырма беске толмаған жастарға киюге болмайды. Себебі жастық жалыны мен тері қызуы жігіттің күшін қайтарады немесе ауруға ұшыратады” (Жәнібеков, 1996: 35) деген этнографиялық дерек этнос өмірінде киім-кешекті тұтынуда өзіндік мәнерге ие екендігін аңғартады. Материалдық мәдениет киім арқылы, адамның рухани мәдениеті мінезі арқылы сипатталады. Бұл жерде ішік үш адамға портреттік мінездеме беріп тұр. Біреуі – сол жабылған ішік үшін Жүзтайлаққа жақсы сөздерін арнаған ояз, екіншісі – “Жүзтайлақтың керемет адам екенін” аша түскен Семенов, үшінші – сол ұлыққа жағымпазданып тұрған Жүзтайлақтың өзі. Автордың бәйбішенің ұлыққа жағыну үшін жасайтын амалын сынаған ащы сарказмын көруге болады. Бұл жерде автор Жүзтайлақтың екіжүзділігін паш етіп тұр. Әшейінде жарлы-жақыбайларға жыландай ысқырынатын Жүзтайлақ ерекше сызылып қалыпты. Қаламгер барлық ұғымдарды орын-орнында қолданылады. Ішекті беру арқылы дәстүрді көрсете отырып, қаламгер образдың жағымсыз мінезін сатиралық бағытта ерекше үйлестірген. Оның қаламгерлік қарымы да осы жерден көрінеді.

Келесі мысалдағы Жүзтайлақтың қимылы мен мәнері оның ішкі психологиялық нәзік қалтарыстарын ашуға көмектеседі:

Жүніс (қылжақтап, ойнап). Бәрекелді, жолы болар жігіттің дәйім жеңгесі осылай келсейші! Жеңешемдей болсашы! (Бибішке үйіріліп). Әттең, дәурен!

Жүзтайлақ (бұған салқын қарап, басындағы шапанын иығына түсіріп, зілмен). Немене тәйгіктеніп? Шырағым, байқа, құрбың бар ма мұнда?

Шапан әдетте иыққа жабылады. Ал Жүзтайлақтың оны басына жабуы арқылы автор Жүзтайлақтың тағы бір қырын ашады: менмен, тәкаппар әйелдің бейнесі көз алдымызға келеді. Жалпы шапан сөзі жадағай, үстіне іле салатын киім көрінгенмен, оның аксиологиялық мәні зор. «Иығына шапан жабу» фразеологиялық тіркесі де – сыйлау, құрметтеп жіберу, рақмет айту мәнінде жұмсалады, сірә түп төркіні осындай халықтық мәнерден шыққаны мәлім. Шапан – сый сөзімен байланыстырылып, контекстік мәтінде көбінесе «құрмет» ассоциативті өрісімен орайластырылады.

Жүзтайлақ (жақтырмай). Сөзіңе болайын!

Нұрқан (жалт қарап). Апыр-ау, тағы не жаздық?

Жүзтайлақ. Ат-шапаныңды неге атамайсың одан да (Әуезов, 1982: 242). Бұл арадан Жүзтайлақтың тағы бір қыры – жасаған қызметіне міндетті түрде ақы алатындығы ашылып тұр. Автор кейіпкер бейнесін жасауда «ат-шапан» концептісін пайдаланған. Қазіргі заман болса, «ат-шапанның» орнында «тиыны», «сүйіншісі», «орамалы» сөздері болар еді. Қай жағынан алсақ та, «сый» сөзі ұлттық түсініктермен өріліп тұр. «Ат-шапан» ұғымы – зор мәнге ие концептуалдық символдық мән. Өйткені екі жақ келіспей, жанжалдасса, екі ел бітісу керек болса немесе бас иіп, кешірім сұраса «ат-шапан» айып ретінде ортаға салынып, мәмілеге келу рәсімінде де символдық мәннің аясында этнолингвистикалық сипаттың жатқанын көреміз.

Тағы бір мысалда: *«Абай кескілескен дұшпаным менің. Қара жамылған жеңгеңді әкетіп отыр. Туысқан болар, тәтті болар нем қалды? Сол жауға сені мен қайтып қиям?»* («Абай» трагедиясы) және *«...кім екенін айтпаймын. осы жерде бүгін түсін көресің. Бұл істің басталғаны кеше ғана... Қара түнді жамылып, жан сырын ашысқанға бір-ақ жұма. Жердің үстімен келіп, астымен қайттым ба? Менің көзім тіріде менен туған арам қыз мұны істеді ме? Әкет, Жарылған мені таң атпай. Қара түнді жамылып, қара тұтып күңреніпкетейін».* («Қарагөз») немесе тағы бір мысалда:

Қара желек жамылған
Жесіріме жалаң бар ма?
Сойқаң іздеп қағынған
Мынау жатқа панаң бар ма? («Абай») –

бұл контексте *қара желек* деген сөз күйеуінен айырылған, қайғы-қасіретке душар болған деген

мағынаны білдіреді. Яғни, кейіпкердің бастан кешіріп жатқан жағдай, күйі бейнеледі. *Желек* – көне мағынасы жас келіншектердің кәмшат бөрік сыртынан басына салатын орамалы. 2. Қалыңдықтың үйлену тойы кезінде киюі үшін, жұқа жібек кездемеден, шілтерден тігілеін жамылғы. 3. Тудың шашағы. Портреттік сипаттамада дәстүрлі емес тіркестерде кейіпкердің бейнесін ашудағы осы белгілердің мәніне қарамастан, көріністің кез келген белгілерін білдіретін сөздер қолданылуы мүмкін. Сыртқы келбеттің «негізгі» белгісін атап өту үшін автор басқа белгілерді сипаттауда қолданылатын мәнерлік тәсілдеріне қатысты өзінің ерекше көңіл аударатын тәсілдерді қолданады. Басқаша айтқанда, көркем мәнерлік тұрғысынан өзекті нақты кейіпкердің көрінісін сипаттау кезінде аз жиілік болып табылады.

Мысалы, кейіпкерді сипаттау үшін ең маңызды болып табылатын көрініс белгілеріне оқырманның назарын аудару үшін жазушы қабылдауды пайдаланады. Мысалы, «Абай» трагедиясында:

Я, Тәңір, ата-бабам, кешіре гөр,
Асқақтың сыбағалы жазасын бер!
Кемел би кеңгірбайдың жолы қайда?
Кебектің керін кигіз, аяма дер?! –

деген контексте керін кигіз деген киім түрі жағдай, ауыр хәлге жеткіз деген ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Керді басына түскен қайғы-қасіретке тенеп тұр. Негізінде, кер – бұл күйеуі қайтыс болған әйелдің қасірет белгісі ретінде басына байлап алатын екі елі-ақ шүберек. Қазақ дәстүрінде ер адамның тері сіңген бас киімін ешкімге сыйға тартпағанмен, әйелдерде ол дәстүр жоқ. Керісінше ізін басып келе жатқан келіндеріне өзінің жолын берсін деп ырымдап, өздері тағып жатады. Алайда қыз бала басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі. Демек, киімнің негізгі функциясы – табиғи ортаның суығы мен ыстығынан, жауын-шашыннан қорғаумен қатар, ұлт жаратылысының келбетін танытатын этнографиялық, философиялық, мифологиялық әрі тәлім-тәрбиелік түрлі қыр-сырынан ақпарат беріп, бойына сан алуан қызмет жүктеген синкретті ұғым (Жәнібеков, 1996: 98). Кез келген ұғым, атаудың бойында тек ақпараттық, утилитарлық мән болмайды, ұлттық ерекшелік, халықтық таным, наным-сенім өз сәулесін төгеді.

Кес тілдерін, тапжылтпа!
Ата-анасы орыс екен
Аямас жауым Қобыланның
Ал үстінен лыпасын...
Қазір күң мен күл етем,
Тіл табанын қазір-ақ
Өз ордама жалшы етем,
Қор ететін қысасым!
("Қара қыпшақ Қобыланды")

бұл контексте ал үстінен лыпасын дегені тонау, бір затын тартып алу деген мағынада көрсетіліп тұр. «Лыпа» деген сөз – дымсыз, ештеңесіз деген де мағынаны береді. Көбіне кедей, қайыршы адамдарға қатысты айтылса да, мәнінде «қорлау», «кемсіту» мәнінде келіп тұр. Мүсіркеуден бұрын, алдын-ала қорқыту, ығына жығып алу мәні үстем. «...*Ермей қайтсын, аш бала, ауылда оған пана жоқ, Лыпасы жоқ баспана, Жағуға отын және жоқ*». Қазақ тілінде лыпа сөзі «киім, ескі киім» деген мағынада қолданылады. Бұл сөз араб-парсы тілдеріндегі «көйлек, киім» мағынасындағы (лебас) сөзінен ауысқан. Бұл сөздің аяғындағы с дыбысының түсіп қалуына оның жоқ сөзімен тіркесе қолданылып, с дыбысының тәуелдік жалғауының III жақ түрімен ұқсастығынан бірігіп кетуі себеп болған болу керек. Ұйғыр тілінде бұл сөздің соңғы с дыбысы сақталып қолданылады: Түрік тілінде бұл сөздің араб-парсы тілдеріндегі көпше түрі (албесе) eЫсе сөзі киім, көйлек деген жалпы мағынада қолданылады (Қайдар, 2003: 254). Міне, «лыпа» сөзінің этимологиясын қарай келе, «ескі», «көне» мәнін аңғарып, «көйлек», яки сыртқы қалың киім емес, «аз», «жұқа» мағынасын да көреміз. Қазақ «бір көйлекпен келген» деген тіркесті айтып жатады, бұл жердегі «көйлек» тура мән емес, артық ештеңесі, көп киімі жоқ, кедей мағынаны береді.

Суреткер тіліндегі жыға сөзі вестема ретінде қолданылған. Жалпы бұл ұғымды түсіну қиын. Л. Будагов жыға сөзін бас киімге немесе шалмаға қадалатын үкі, шоқ шашақ деп түсіндіреді: султан, носимый на чалме или на шапке (Будагов, 1987: 326). Ал «Еңлік Кебек» пьесасында: «Есен – бұл күнге дейін Найманның батыры болса, қазір де Тобықтының жығылған жығасын қайта тұрғызған Найманның бір шіріген жұмыртқасы». Енді контекстік мәтінге келейік. Тек аллитерациялық айшықтауға ғана құрылмаған, Тобықтының түскен ұнжырғасын көтерген, мерейін үстем еткен деген мәнді береді. Түсіндірме сөздікте жыға сөзінің мағынасы: “зат. көне. I. Соғыста киетін бас киім. Жығаның

төбесі үшкір келеді, маңдай алды қасқа дейін түсіп тұрады, желке жағына мойынды айнала ұзындығы 1-1,5 қарыстай шынжырлы баулар тағылады“ (Будагов, 1987: 325); 2. Баскиімге сәндік үшін тағылатын (шаншылатын) құс қанаты немесе сол сияқты әшекей зат” деп сипатталған. Бұл сөз бүгінде қолданыстан шығып қалған. *Жыға* сөзінің этимологиясын Б.Атабай зерттеу жұмысында жан-жақты талдағандықтан, оны қайталап жатуды жөн көрмедік (Атабай, 1999: 6). Айта кететін жайт, Л.Будагов, Е.Жанпейісов сияқты ғалымдардың бұл сөздің парсы тілінен енгені туралы ойларына Дерфер келіспейді. Ал бұл сөз қазақтың төл сөзі болып кеткен. Кейіпкердің аузына Есенді Тобықтының **жығасын** қайта тұрғызған деген сөзді салу арқылы автор драмада найман руының жеңіліс тапқанын айтып тұр. Еңлік пен Кебекті өлімге қию арқылы бітіспек болған екі рудың ақсақалдарына жеңілгенін іштей мойындатады. Автордың осы кесімге келіспейтінін паш етіп тұрған – осы бір сөз.

М.Әуезовтың шығармаларын негізге ала отырып, этнос болмысын оның тілі арқылы жан-жақты танып-білуді мақсат еттік. Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй-ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізуімізге болады. Мысалы:

Жақтамастан хан құнын,
Аярмын ба жау жанын
Тірі ұстасақ Бекетті
Басына кескен сомамен
Шенді-шекпен әзір тұр
Сол емес пе арманым.
("Бекет") Шекпен –

иірілген жүннен өрмекпен тоқылған соң тігілген сырткиім. *Боз шекпен, шидем шекпен* түрлері де бар. Бұл жерде шенді шекпен деген контекст киім емес, адам деген мағынаны білдіреді, шенді деп дәрежелі, жоғары қызметтегі адамдар, күштер дайын деген мағынаны білдіреді (Жанұзақов, 2008: 912). Ал бұл жердегі шенді-шекпен сөзінің қолданылуында «биліктегілер», «ат үстіндегілер», «лауазымдылар» деген жағымсыз рөлді көрсетіп тұр. Жалпы бұл авторлық түсінік емес, әдеби тілдің нормасында қалыптасып, кірігіп кеткен сатиралық мәндегі ұғым. Қос сөзді күрделі мәнде келетін тіркестің мәні осындай. Қазақта шен-шекпен деген сөз бар. Оның мағынасы тереңде жатыр. Өткен ғасырларда

қазақ елін отарлаған жымысқылары елді, жерді бөліп, болыстар тағайындап, оларға шен тағайындап, белгі беріп, шекпен киінген. Осыдан барып шен-шекпен киген деген теріс ұғым пайда болған (Жәнібеков, 1996: 160). Бұл пікірді жалғастырар болсақ, историзмдік бағыт алған лексема болғанымен, неологизация процесіне қайта енген сөздерге қоссақ та болады. Себебі тіркестік мәннің қалыптасып қалған мағынасы осы. Ал таза шекпеннің өзінде бұндай теріс ұғымдық мәнді байқамаймыз. Мұқағали айтатын «шекпен жауып өзіне қайтарамын» деген жерде, тіпті өзгеше мәнде түрленсе, «шен» сөзінің әрі қос сөздік, әрі префикстік мәнде келіп, түбегейлі сөз мәнін өзгертіп тұрғаны тілдік заңдылықтардың негізінде экстралингвистикалық әдістердің жатқанын байқаймыз.

Киім атаулары арқылы кейіпкерлерінің мінезін, әлеуметтік жағдайын, ісін, т.б. түрлі қасиеттердің суреттеуде М.Әуезовтың “Алма бағында” пьесасында автордың кейіпкер киімін бейнелеген сөз саптауы шығармаға экспрессивті-эмоциялы рең беріп, образды айшықтай түседі. Мысалы, “Алма бағында” пьесасында:

Заулатып мен келемін Көрпебайың
Ішінде қозы-лақтың серке байың
Жерінде бау-бақшалы өлеңдеткен,
Көйлек көк, тамағы тоқ ерке байың. –

дегендегі көйлектің реңі жазушы даралығын аша түсудегі тілдік құбылту амалдарының бірі – теңеу арқылы жасалған. Тағы бір мысалда:

Көк сауытын киінген,
Көк мылтығын асынған
Ерлер келді дәулеткер,
Болады жол, келді әскер!
 (“Бекет” пьесасы)

Қазақ халқының дүниетанымында көк лингвокультуремасы ерекше орын алады. Жалпы осы сөздің семантикалық спектрі ауқымды: *көк, көгілдір, жасыл және сұр*. Мысалы: *көк шөп, көк аспан, көк ала ат. көк түстің культурологиялық мазмұны түркі халықтарының тарихында тәңірлік дінмен, яғни көк аспан құдайына – көк Тәңірге сыйынумен байланысты. Қазақ тілінде көк компонентінен тұратын фразеологизмдер халықтың көк аспанның қасиетіне бас иіп, қадірлеуін көрсетеді: көктен сұрағаны жерден табылды, төбесі көкке жетті және т.б. көк түсі көк бөрінің пайда болу аңызымен де байланысты (Атабай, 1997: 233).*

Тіл және мәдениет негізінде қалыптасқан қол өнерге байланысты пайда болған этнолексика, этно атаулар белгілі бір уәжділігі бар сөз қолданыстар. Қазақ халқының қолөнеріне байланысты пайда болған ұғымдар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік рөлін белгілеп қана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық-тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Бұндай қолданыстар ауыз әдебиетінде ғана емес, көркем шығармаларда да жиі кездесіп отырады (Манкеева, 2008: 221).

Ай-күнім, Айманжаным, денің сау ма?
Шырмалған ақ шабақ ең қиын ауға
Артыңнан аласұрып келдім жетіп
Болсын деп бұл шыбын жан саған сауға
Кешіктім көп отырдың тас қамауда,
Қапамен дәурен өтіп күн санауда
Жеткенім осы-ақ болды, кешермісің,
Салсам мен тонтонауды қан талауға?
 (“Айман-Шолпан” пьесасы)

Қазіргі тілдік қолданысымызға сай «тон» сөзінің мағынасын қыстығүні киетін киім деп түсінеміз. Тон – түркі тілдерінде өте ерте замандардан бері қолданылып келе жатқан көне сөз. Олардың барлығында дерлік бұл сөз «киім-кешек» деген мағынаны беретіні белгілі. Тонау – киімсіз қалуды білдіретін етістік. Б.Қалиев тон сөзінің мағыналық дамуына байланысты мынадай ерекшелігін атап көрсетеді: “Біздіңше, мұндайларды да сөз мағыналарының дамуы деп айтуымызға әбден болады. Яғни, *киім* ұғымының қосылуы *тон* атауының мағынасын ауыстыруға мәжбүр етті. Бірақ, бұл тон сөзінің мағынасының таралуы емес, оның бақа ұғымға өзгеруі. Демек, бұндайларды да тілдік, мағыналық деп есептеуге болады”. Көне түркі тілінде *тон* жалпы киім атауын білдіреді. оған мына тілдік деректер мысал бола алады.

Жан жараңа қиналған
Түсінем, ақан, ойланам,
Үмітімді ақтаған
Әніңе тоным сыйлаған.
 (“Бекет” пьесасы)

Тағы бір мысалда: *Түсімде Найман мен Матайдың ер-азаматының бәрі бір жерге*

жиылған екен. Қабақтарынан қар жауғандай, би бермеймін, не сөйлейсің деп еді, ендеше деп бидің үстіндегі кестелі тоны мен басындағы сусар бөрігін жұлып алуға айналды (“Еңлік-Кебек”) немесе:

Белде, белде, белдеді!
Болды байлау, әмір сол,
Қаусата соғып Қыпшақты
Қазан жойқын бастайды,
Анди соғып Алшағыр,
Түре қуып тастайды.
Бұйырмайды Қыпшаққа
Қыз Құртқадай асыл жар!
Қызыл жирен ат мінген,
Қылқа шоқпыт тон киген
Ері алады елімнің.
Таласың жоқ жалғыз-ақ,
Бұрын жеткен алады.
Соңғыға сауға бар
Қорық алтынға малынтып,
Қарлығамды алады
 (“Қара қыпшақ Қобыланды”)

дегендегі *қылқа шоқпыт* сөзі қылдырықтай, жіңішке әбден тозығы жеткен киім түрінде қолданылып тұр.

Біз достар, бес дос серік қатар атар,
Бес достан жаулар жусап қатар-қатар
Автомат тына білмес, қыра білер,
Тон тозар, аял қылмас, ат арытар (“Бес дос”)

Тон сөзінің мағынасын әрі қарай транс-фармацияға ұшырап, екінші дәрежелі аталым қызметінде қолданылады.

Сонымен қатар “тон” сөзінің ауыспалы мағынада жұмсалуды мына пьесадан көруге болады:

Бұл дәурен жаңанікі, а не твой!
Пәлеңмен көптен аулық сен не свой!
Сұм тонын сүмелектің иығына -
Жап- тағы, кел, көрпембай, гони метлой!
 (“Алма бағында”)

және *Өзеуреп өзгеге жабам деген тондарың өз иықтарына қонды ма?* (“Алма бағында”) Бұл жерде сұм тон, өзгеге жабатын тон деген сөздердің мағынасы ауысып, біреуге жамандық ойлаған, арам ойларын жүзеге асырғысы келген адамдардың пиғылы болып көрсетіледі. Яғни, бұл жерде *тон* сөзінің мағынасы ауысып, адамның жаман іс-әрекеті ретінде қолданылады. Жазушының сөздерді астарлап, шебер қолданылуы суреттеліп тұр.

Қазақ халық ұлттық мәдениетімізді көрсететін ұлттық киімдерге, олардың сапасына, материалына аса мән берген екен. Матаның түр-түрінен киімдер тігіліп, оның бағалы я арзан екендігіне қарап, киімге аса назар аударатын. М.Әуезов драмаларында киімнің түрлері, оның қандай матадан жасалғандығы туралы көптен суреттеледі:

Кез болдым сен екенсің, ақын Жантық,
Сыйынды құшақтай бер қысып қамтып.
Бөз беріп, сөзін сатыпалып жатыр
Жантықта не қып қалсын енді Тамтық?!
Малтаншақ саудагерлер қайтушы еді,
Сөйлеме бойға өлшемей сөзін тантық
Әкеңдей арыстаным мәне келді,
Жетіру, көп көпірме енді тантып.
 (“Айман-Шолпан”) –

деген контексте бөз вестемасы сипатталып тұр. Бөз – мақтадан тоқылған жұқа мата. Жалпы, «бөз» сөзі – жайдақ, келіспеген, жуас, яғни кемсіту мәнінде қолданылады. «Үстінен бөзі, аузынан сөзі түскен» деген фразалық тіркесті алып қарар болсақ та, өзіндік ой-пікірі жоқ, елдің артында жүретін, сыйсыз, еш рөлі жоқ деген мән береді. Матаның өзі арзан болғандықтан, адам құнынының да сондай төмен екендігін параллелизммен бейнелеудің астарында этнолингвистикалық мән жатқанын көруімізге болады.

Тағы бір мысалда:

Бағасын білсе халайық,
Дүрия гауһар сөздерім
Ірбіт шапқан көпестей
Сөз базарын кезгемін,
Танысып қалған мұсаннып
Кітабындай сөздерім
Асылы алтын болмаса
Қажеті жоқ өзгенің
Барқыт деп, Зайра түсінбе
Самарқанның бөздерін
Баба жадда мән жадда
Деген расул қадисын
Болар мақұл сезгенім,
Таразыға тартып көр,
Кем дер болсаң безбенім
 (“Ақан – Зайра”) –

деген контексте де бөз вестемасы, яғни матаның түрі вестиялды лексикаға жатады. *Барқыт деп, Зайра түсінбе Самарқанның бөздерін* дегенде мағынаны тура мағынада емес, астарлы ойды көздеп отыр. Яғни, бұл жерде барқыт – асыл, бағалы мата болғандықтан, оны

жоғары санап, бөзден ерекшелеп, арзан затқа құнықпай, жақсы затқа, шын асылға ұмтыл деген мағынада жазушы өзінің шығармасында шебер көркемдейді. Барқыт материалының түпкі мәні турасында жазылған еңбектерден оның құнының қаншалықты екенін көреміз (Захарова, Ходжаева, 2007: 34). Сол секілді жалпы заттық мәндегі құнды заттарды адами құндылықтармен салыстыру да – халықтың тұрмыс тіршілігінің тілдегі басты көрінісін айқындайды.

Қазақтың болмысының, тіршілігінің, мәдениетінің астарлы-сырлары ұлттық өмірдің негізі болып табылатын тіл арқылы ашылады. Осымен байланысты, адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің сан түрі киім-кишек атауларын танымдық негізден зерттеу, оның этнолингвистикалық табиғатын ашуға мүмкіндік береді.

Қорытынды, тұжырымдар

Жұмыста баяндалған материал көркем шығармалардың лексикасын жеке автордың пайдалану ерекшелігін, жеке жазушының стилінің ерекшеліктерін немесе белгілі бір көркем шығарманың бейнелі жүйесін анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар бір тақырыпқа қатысты және әртүрлі авторлар қолданатын сөздердің қолданылуы мен мағынасындағы жалпы заңдылықтарды белгілеу мақсатында зерттеу мүмкіндігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Зерттеудің бұл бағыты, ең алдымен, оқу мақсаттарымен, драмалық шығарма құрылымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын, өзіндік функциялары мен міндеттері бар портреттік сипаттамалардың лексикасын зерттеудің тиімді жолдарын іздеумен негізделген. Портреттік сипаттамалардың лексикасын талдау, оның құрамы мен көркем мәтіндегі жұмыс істеу ерекшеліктерін анықтау портреттік сипаттаманы, оның белгілі бір көркем шығармадағы ролін қабылдау мен түсінудегі қиындықтарды болжауға, мүмкіндік береді. Драма мәтінін лингвистикалық талдау барысында оқырмандарға метафораның қатыстылығын белгілеуге, метафоралық мәннің уәждемесін анықтауға көмектесу керек. Ол үшін шетелдіктің сипатталған затпен немесе құбылыспен байланысты фондық білімін кеңейту, сөздің эстетикалық мәнін ашу қажет.

Нақты кейіпкердің бейнесін ашу үшін өте маңызды болып табылатын сөз бен сөз тір-

кестерінің кейіпкерлерінің көрінісін көркемдік сипаттауда портреттік сипаттама сөздерінің тақырыптық өрісінде жетекші болып табылатын тірек сөздер мен сөз тіркестері деп аталады. Тақырыптық өрістің шекарасын болжау, ажырату туралы, сондай-ақ оның құрамына енетін сөздердің өзара қарым-қатынасы жайында мәселе ерекше қарауды талап етеді. Сондай-ақ, көмекші ретінде пайдаланылатын кейіпкердің негізгі көрінісінің астын сызу, бөлу құралдарын да талдау керек. Адамның сыртқы келбетін көркем сипаттауда ерекше сипат болып табылады.

Тірек сөздер мен сөз тіркестерін бөлу шетелдік оқырманға жазушының идеялық ойына тереңірек еруге, қандай да бір кейіпкердің бейнесін дұрыс түсінуге көмектеседі. Тірек сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасын талдау, олардың мәнінің ерекшелігін айқындау портреттік сипаттамаларды қамтитын әңгімелерге лексикалық-семантикалық комментарийдің мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді.

Көркем шығарманың бейнелі жүйесін түсіну және портреттік сипаттау, атап айтқанда, эмоционалды-эстетикалық мазмұнды қабылдау семантизацияға жататын сөздерді таңдаудың дәлдігіне және семантизацияның оңтайлы тәсілін анықтауға байланысты. Бұл жұмыста лексикалық материалды сипаттау осы екі маңызды міндеттерге қатысты кейбір қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Семантизацияға стилистикалық таңбаланған, метафорикалық маңызы бар лексика ғана емес, сонымен қатар стилистикалық бейтарап болуы мүмкін, алайда, белгілі бір көркемдік шығармада эстетикалық мәні бар.

Біздің жұмысымызда портрет кең көлемде қарастырылады. Портретте кейіпкерлердің сыртқы тұлғасын суреттеу ғана бар. Көркемсөз иесі кейіпкер тұрысын, қимылын, қозғалысын, киімін, дауыс мәнерін беру арқылы оның ішкі әлеміне бойлайды, сырттық кескін мен «ішкі кескін» тұтастықта көрінгенде ғана портрет өз биігіне көтеріледі. Біздің жұмысымызда портрет кең көлемде қарастырылады. оның негізгі қызметі-кейіпкер тұлғасын кескіндеу мен мінез-болмысын суреттеу тұтастықта алынады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан драматург тіліндегі киім атаулары адамның ой-сезіміне тікелей ықпал ететіндей көркем де жатық бейнеленген экспрессивтік қасиет – тіл

мен әдебиет бірлігіндегі ғажайып құбылыс. халықтың рухани мәдени өрісін айқындайтын
Мақсатымыз – этнографиялық мәліметтерді драматург танымындағы дүниенің тілдік суретін
тізбектеу емес, М. Әуезов драмаларындағы айқындау.

Әдебиеттер

Feng Lingyu, Shi Weimin *Essays on Chinese Culture* / Feng Linyi, Shi Weimin. Trans. from China – Beijing: Intercontinental Publishing House of China, 2001 – 181 p.

Wang Dan. Russian and Chinese lexeme “clothes” / Wang Dan // Traditions and innovations in the teaching of Russian language and literature: mater. reports and messages of the XVI International scientific method.conf,- SPb.: SPGUTD. 2011 – pp. 209-212 (0.25 pp.l.).

Cruse D. A., *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*, Oxford University Press, 2000 – 424 p.

Geeraerts D. Gronelaers S. Bakema P. *The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming and Context*. Berlin, New York, 1994 – 221 p.

Centeno P. *Espejo de MarxLa izquierda no puede vestir bien?* – Barcelona: EdicionesPenínsula, 2013. P.93.

Ponce R. Lady Di, profesora de estilo de Catalina de Cambridge. ABC.es. 17.09. – <http://www.abc.es/20120914/estilo-moda/abci-catalinacambridge-disney-201209141006.html>

Boo J. V. El Papa Francisco recibeestelunes a Don Felipe y Doña Letizia en su primer viaje de Estado. ABC.es.– <http://www.abc.es/casadel-rey/20140630/abci-papa-reyes-felipe-letizia-201406292244.html> 2014

Galaz M. Letiziarecupera el traje de la coronación. El País. – http://elpais.com/elpais/2015/05/13/estilo/1431519117_216027.html 2015

Манкеева, Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері – Алматы: Жібек жолы, 2008 – 356 б.

Алмауытова, Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: филос.ғыл.канд....дис.: 10.02.02.- Алматы, 2004– 128 б

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Пьесалар.– Алматы: Жазушы, 1982. – 11 т. –424 б.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., (2007) *Казахская национальная одежда. Виды материала*. Алматы: «Алматыкітап», 2007 – 196 б.

Мұратова, Г. Абайдың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. док. ... автореф: 10.02.02. – Алматы, 2009 – 303 б.

Кенжеахметов, С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары – Алматы: Ана тілі, 1994 - 80 б.

Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. – Алматы: Өнер, 1996 – 192 б.

Қайдар. Ө. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 2003 -368 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб., 1869; 1987. - Т.1-2. 1999- 1225 с.

Атабай, Б. Л.Будагов сөздігіндегі диалектілік элементтер // ҚазМУ хабаршысы. -. 1999 - №7. –Б. 3-7.

References

Almauytova, A. B. (2004) *Kazak tilindegi kiim ataularynyn etnolingvistikalyk tabigaty (Ethnolinguistic nature of clothing names in the Kazakh language)*: Philos.science.kand. dis.: 10.02.02. DKM Almaty., – 128 P. (In Kazakh)

Atabay, B. L.(1999) *Budagov sozdigindegi dialektlik elementter [Elements of dialect in the budagov dictionary]/ / Bulletin of Kazsu. deputy No. 7, pp. 3-7. (In Kazakh)*

Auevov M.(1982)*Jyirma tomdyk shygarmalar jynagy[collection of works in twenty volumes]. Plays.- Almaty: writer, – 11 vol. -424 P. (In Kazakh)*

Budagov, L. Z. (1869) *Turik-tatar dialektilerinin salystyrmaly sozdigi[Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects]. – St. Petersburg,; 1987. T. Vol. 1-2. 1225 p.(In Russian)*

Boo J. V. (2014) *El Papa Francisco recibeestelunes a Don Felipe y Doña Letizia en su primerviaje de Estado. ABC.es. – http://www.abc.es/casadel-rey/20140630/abci-papa-reyes-felipe-letizia-201406292244.html (In English)*

Galaz M. (2015) *Letiziarecupera el traje de la coronación. El País. – http://elpais.com/elpais/2015/05/13/estilo/1431519117_216027.html(In English)*

Geeraertz D., Grondelaers S., Bakema P.*The structure of lexical variation.Meaning, naming and context (1994), Berlin — New York. (In English)*

Zhanibekov O.(1996) *Kazak kiimi[Kazakh dress]. – Almaty: Oner., – 192 B. (In Kazakh)*

Zakharova I. B., Khodzhaeva R. D.,(2007)*Kazakhskaya natsionalnaya odezhda. Bydy material.[Kazakh national clothing. Types of matter]. Almaty: “Almatykitap”. – 196.(In Russian)*

Kaidar A.(2003)*Kazak tilininözektı maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. – Almaty: native language. – 368 p. (In Kazakh)*

Kenzheakhmetov, S.(1994) *Kazaktyn salt-dasturleri men adet-guryptyary[Kazakh traditions and Customs]. – Almaty: Ana Tili,pp. 80. (In Kazakh)*

Cruse D. A. (2000) *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*, Oxford University Press, 424 p. (In English)

Mankeeva ,Zh.A. (2008) *Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi*[Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language]. Almaty: Zhibek Zholy publ., Ed. 356 P. (In Kazakh)

Muratova, G.(2009) *Abaidyn tildik tulgasy*[The linguistic personality of Abai]: philol. science. Doc. ... abstract: 10.02.02. – Almaty. ed. 303 P. (In Kazakh)

Wang Dan. (2011) *Russian and Chinese lexeme “clothes”* / Wang Dan // *Traditions and innovations in the teaching of Russian language and literature: mater.reports and messages of the XVI International scientific method.conf,- SPb.: SPGUTD.. – pp. 209-212 (0.25 pp.1.).(In English)*

Feng Lingyu, Shi Weimin. (2001)*Essays on Chinese Culture* / Feng Linyi, Shi Weimin. Trans. from China – Beijing: Intercontinental Publishing House of China, – 181 p.(In English)

Centeno P. (2013) *Espejo de MarxLa izquierda no puede vestirse bien?* – Barcelona: EdicionesPenínsula. P.93. (In English)

Ponce R. (2012) *Lady Di, profesora de estilo de Catalina de Cambridge*.ABC.es. <http://www.abc.es/20120914/estilo-moda/abci-catalinacambridge-disney-201209141006.html> (In English)